KULTURNO DRUŠTVO „CETINJANIN“
U SINJU

KRATAK PREGLED PROŠLOSTI SINJA I OKOLICE

(Informativno predavanje Sinjanina, akademika dr-a Stjepana Gunjače održano prigodom predloga da se konstituira društvo »Cetinjanin« u Sinju, 5. ožujka 1977.)

Tisak: *NITTP »Slobodna Dalmacija« — Split*

KULTURNO DRUŠTVO „CETINJANIN“
U SINJU

KRATAK PREGLED PROŠLOSTI SINJA I OKOLICE

(Informativno predavanje Sinjanina, akademika dr-a Stjepana Gunjače održano prigodom predloga da se konstituira društvo »Cetinjanin« u Sinju, 5. ožujka 1977.)

Tisak: *NITTP »Slobodna Dalmacija« — Split*

Dragi Cetinjani i dragi gosti!

Danas smo se okupili u srcu cetinske regije da razgovaramo o problemu koji je privlačan svakom naprednom Cetinjaninu, o problemu naučne obrade našeg kraja koja je bila davna želja mnogih generacija.

U spontanom odazivu ovog skupa, s težnjom da se naučno osvjetljava naš zavičaj, vidim jaku prekretnicu na planu naučnog prosperiteta kojim se otvaraju nove stranice u oblasti nauke i kulture.

Ovim preokretom će se obogatiti naše do sada skromno znanje i taj će dati poticaj mlađim generacijama da u ovoj jezgri, koju tek imamo zametnuti, vidi podlogu sa koje će izbiti klice daljnjeg i nesagledivog stvaranja. Zato ovaj Inicijativni skup po velikom odazivu smatram impozantnim u okviru lokalnih događaja, a po naravi zadatka historijskim.

Nelagodno se osjeća stranac kada dospije u jedan kraj pa o njemu ništa ne zna, a još teže mu je ako ni od kuda ne može šta saznati. Još je teže i upravo neshvatljivo ako domorodac ne zna što se u glavnim crtama zbivalo i što je sve vrijedno i znamenito u kraju u kojem se rodio i u kojem se dnevno kreće.

U našem konkretnom slučaju ne možemo predbacivati krivnju ni na jednog ni na drugog naprosto zato, što naš kraj svoje prošlosti ne poznaje. Da slobodnije rečemo, kraj nema dokumenata o svojem identitetu, a već je vrijeme da mu se ta legitimacija pribavi i to je u prvom redu naš zadatak. Ne toliko zbog gole znatiželje pojedinca, koliko i zbog same znanosti koja služi svima.

Mi, dakle, moramo znati kakve su se promjene zbivale u ljudskom društvu ovoga kraja i kakva je kulturna baština od toga društva preostala. I za jedno i za drugo trebamo konkretne dokumente, pronalaženjem i proučavanjem kojih

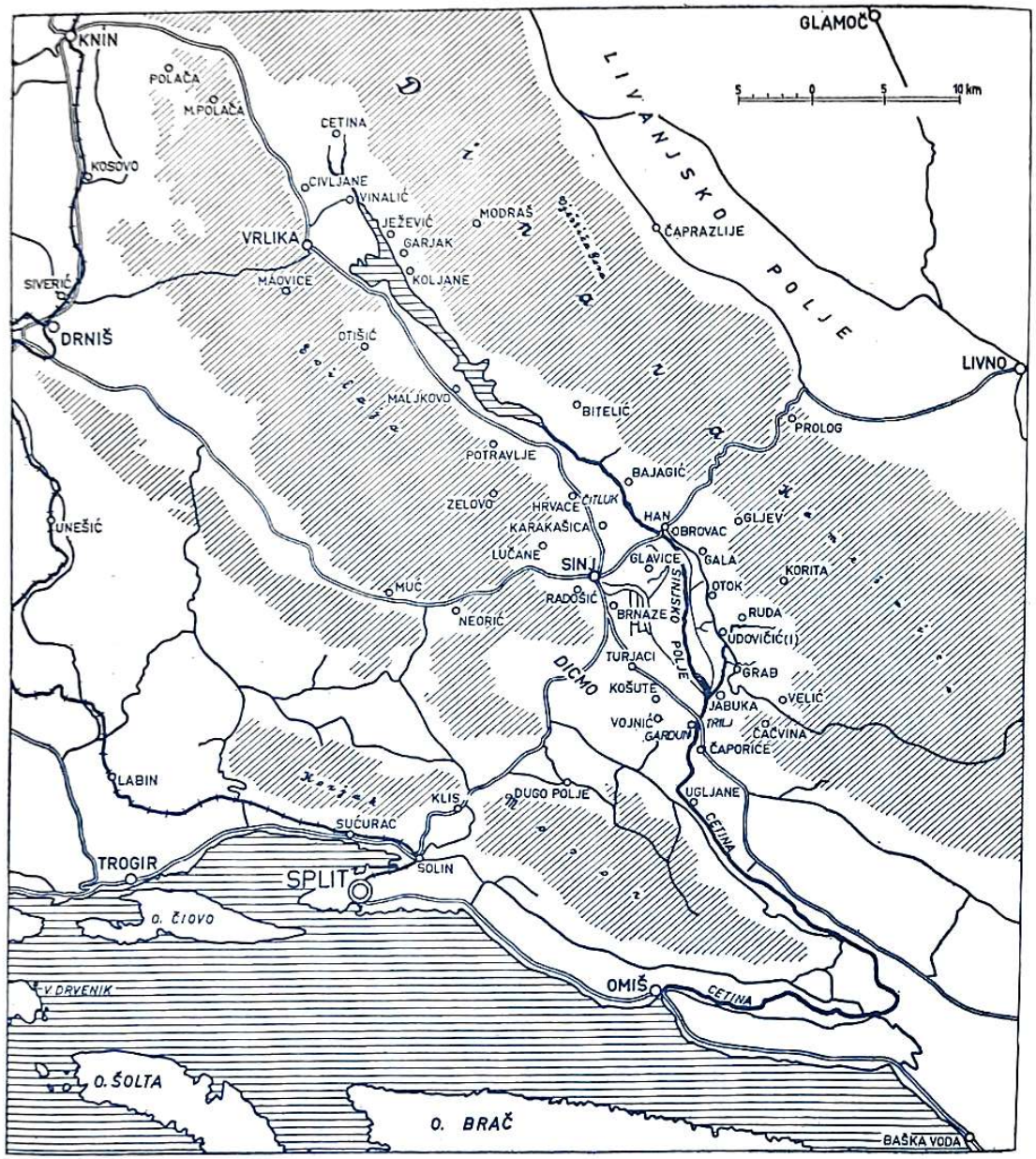

Karta toka rijeke Cetine

se bavi historijska znanost i njena pomoćna disciplina — arheologija. Obadvoje je obuhvaćeno pojmom i izričajem »Prošlost« do koje se dolazi isključivo na osnovu konkretnih svjedočanstava bez kojih je svaka pomisao na pisanje prošlosti iluzorna i stvar unaprijed osuđena na totalan neuspjeh.

Dragi drugovi, ovdje se ljudski život zametnuo davno i razvijao se prije više tisuća godina, a da mi donedavna ništa o tome nismo znali. Tek u posljednje vrijeme stalo se nešto sistematski istraživati, no to je još uvijek malo da bismo pokušali rekonstruirati život davnog, pa i mnogo mlađeg ljudskog roda u ovome kraju.

No ipak se može poći od platforme sa koje se punim izgledom može govoriti o nekim preduslovima za život, a to su osobine koje nam nudi sama konfiguracija terena.

Osnovni karakter regije jest kotlina koju zatvaraju visoke planine: Dinara sa svojim dinaridskim lancem sa sjevera i istoka, a Svilaja i njeno prigorje sa zapada. Glavnu arteriju u kotlini čini rijeka Cetina, oko koje se prostiru ravnice ispresjecane uskim grlima kroz koja se probija njen tok.

Taj zatvoreni prostor pružio je veliku sigurnost davnim stanovnicima, a osnovni uvjeti, kao što su šume i ispaša, ponudili su prve mogućnosti izdržavanja lovom, pa zatim i stočarstvom. A kasnije kad je došlo do zemljoradnje bilo je od postanka odmorenog i plodnog zemljišta u obilju. To je već mlađe kameno doba.

U ovako prirodno zatvorenom prostoru provodio se autarhan život u prethistorijskim razdobljima, pa je dugotrajna naseljenost morala ostaviti traga u ljudskim rukotvorinama. O tome nalazimo potvrdu bez posebnog istraživanja; jer već prostim okom možemo na mnogo mjesta vidjeti humke ili kamene gomile koje nisu prirodne nego ih je podigla ruka prethistorijskog čovjeka.

To su zapravo grobni humci kojima su posute naše visoravni koje narod naziva podovi, a mogu potjecati još od prelazne faze kamenih na metalne prethistorijske kulture i nastavljati se do u vrijeme rimske prevlasti, što teoretski znači par tisuća godina. A naši seljaci, pastiri, pa i lovci, vjekovima gledaju te gomile i prelaze preko njih ne znajući da su to pradavni grobovi u kojima osim kostura mrtvaca ima i ljudskih rukotvorina.

Na žalost do sada nije ni uočeno gdje ih sve ima, a kamoli da se provelo sistematsko prepoznavanje, kako bi se to prenijelo na plan i barem dobilo pregled u njihovu rasprostranjenost. Vjerujem da bi nas takva mapa ugodno iznenadila. Dosta je kazati da samo na jednom mjestu postoji takvo groblje koje sačinjava tisuće humaka-gomila i nalazi se uz cestu koja ide od Kotluše prema Uništima, a slično imamo i na položaju Kosmaš, ispod Čačvine.

Drugi vidljivi tragovi su »Gradine«, tj. utvrđenja u koja se čovjek sklanjao i iz kojih se branio kad mu je prijetila opasnost od drugog čovjeka. Ona nastaju u brončano doba, po brdima i brežuljcima, a u našem kraju ima ih više.

Ovdje bih ukazao na jednu specifičnost koju sam primjetio u ovom kraju. Na onim položajima gdje pritoke Cetine izlaze iz gudura u ravnicu, s obje strane usta tih gudura, strše velike gomile koje je podigla ljudska ruka. Očito su podignute zato da štite pristup izvoru, tom elementarno važnom dobru koje služi održavanju čovjeka i stoke kojom se pretežno hranio. Takve — rekao bih stražare nalazimo npr. na izlazu Dabra, Dragovića, Graba.

U posljednje vrijeme ušlo se u trag sojenicama koje predstavljaju naselje podignuto na kolju; na vodi ili uz nju. Ovi su objekti najvjerojatnije nastali u starije željezno doba. Tragovi takvog naselja nađeni su uz Cetinu nizvodno od Drage i to oko 1,5 m ispod površine livade. Nešto slična kao da se naslućuje u Točilima idući iz Karakašice u Lučane.

Moramo još reći da su brojne špilje, koje se nalaze po kršu, ponudile stanovanje još najdavnijem ljudskom biću, samo one još nisu istražene. A tragova se pronašlo: (u pećinama) u Kozjaku povrh Kijeva, u Cetini, u Biteliću i kod Malog Rumina.

Već iz ovog kratkog osvrta (i tek nabačenih položaja) dade se naslutiti koliko mnoštvo kulturnih ostataka iz samog prethistorijskog doba leži nepoznato pod zemljom. Potpuno sam uvjeren da bi sistematsko prepoznavanje i zatim otkrivanje ovakovih položaja urodilo tolikim rezultatima da bi u Sinju, kao centru, mogao podići prethistorijski muzej kakvog naša republika još nema.

No ja ovim neću raspaljivati maštu ni sebi ni drugima. Ostajmo samo na optimizmu da je fond tu, a pitanje je naše

poduzetnosti kad i kako će on izbiti na svjetlo. Zasada bi se moglo pristupiti izradi plana rasprostrane vidljivih objekata, ne samo zbog naše orijentacije, nego i zato da njime privučemo pozornost ljudi od nauke, budući da bi i odatle mogla poteći akcija za kakvu operativu.

Puna prethistorijska tama prestaje kad se u prošlost stanu probijati zrake historijskog svjetla, kad se ponešto što se zbivalo i mijenjalo u ljudskom društvu negdje zabilježi, odnosno kada to, što je bilo negdje zabilježeno, dopre do naših dana. To se, donekle, može usporediti sa svitanjem kojim započima svjetlost dana. Samo to svitanje nije svugdje bilo u isto vrijeme, pa još i danas u najzaostalijim krajevima zemaljske kugle traje prethistorija.

A to što se tiče konkretno našeg kraja, možemo otvoreno reći da je u njemu to historijsko svitanje toliko dugotrajno da se još nije razdanilo. U procesu takvog svitanja mi, doduše, naziremo da se na horizontu nešto javlja, no sve to i drugo još nije osvjetljeno, pa zato ovaj kraj svoje historijske sinteze nema.

Inače uvod cetinske regije u historiju dijelimo s općim ulaskom Ilira koji su kroz tri stoljeća davali snažan otpor rimskom zavojevaču. Od tih je bilo najhrabrije pleme Dalmata, koje je nastavalo kraj između Krke i Neretve, te davalo Rimu najžilaviji i najdramatičniji otpor. Sam naš kraj, koji je u srcu tog područja, ulazi u historiju s otporom Dalmata Rimu sredinom prvog stoljeća prije nove ere.

Oktavijan, kasnije prvi i najveći rimski car, Oktavijan August, odredio je radikalno pokoriti buntovne Ilire; i kad je već pokorio Panonce i Japode, spustio se godine 44. pr. n. e. na jug da obračuna s Dalmatima. Iako poteškoćom zauzeo je utvrđenja Promonu i Sinodium, što su današnji Tepljuh i Balina glavica u Petrovu polju, pa došao pod Setoviju koja se nalazila na kraju gudure naše Sutine, na uzvisini Sušnju iznad Lučana.

U napornom opsjedanju Oktavijan je tu bio ranjen u koljeno, te je otišao na oporavak u Salonu (Solin) da odatle krene u Rim da i po drugi put primi konzulat. Nastavak opsjedanja Setovije povjerio je Statiliju Tauru godine 33. pr. n. e. Opsjedanje nije imalo uspjeha, Oktavijan se morao vratiti, a Setovija se predala tek kad je branitelje na to

prisilila glad. Time je vojni pohod na Dalmate bio okončan i pobijeđeni su morali dati 700 talaca, vratiti prije otete bojne znakove i plaćati danak.

To se eto zbivalo na Sušnju, u našim Lučanima, pred pune dvije tisuće godina! A danas tu Đipalići spokojno oru njive ili sijeku šumarak, nemajući ni pojma o tome da se baš tu odigrao dramatičan i za stanovnike našeg kraja presudan boj. Bojim se, inače, da su vrlo rijetki i drugi koji bi za to znali.

Doba rimske vladavine trajalo je vjekovima, te ostavilo vidna traga kako po terenu, tako u pronađenim spomenicima, a nešto i u toponomastici. Znamo za znamenitost današnjeg Čitluka, koji se po caru Klaudiju nazivao Colonia Claudia Aequum. To je bila prva rimska kolonija unutar kopna. Naseljavali su je veterani, zaslužni i odsluženi vojnici živeći privilegirano, a bio im je omogućen i dokon život u kojemu su razvijali kulturu i njegovali umjetnost do istančanosti, što pokazuje pronalazak kvalitetnih skulptura kao što su: Heraklova glava, Hekata i torzo jednog imperatora, što se sve nalazi u muzeju franjevačke gimnazije u Sinju.

Drugo naselje bilo je u Gardunu koje se zvalo Tilurium, a u kojem su jedno vrijeme stacionirale čete VII. legije. Iz podataka koji potječu iz druge polovice VI. st. zna se da je na Gardunu bila utvrda — castellum.

Isto tako postojao je castellum — utvrda na sinjskom gradu, koja se istom prigodom spominje, a zvala se Osinium.

Druga naselja, danas nama nepoznata imena, bila su u Podosoju i u Gornjim Koljanima na položaju Reljac. Inače se često susreću manje opsežni tragovi građevina koji su pripadali rimskim vilama tzv. villae rusticae.

Vrijedno je spomenuti toponimsko nasljeđe, tj. nazive mjesta koja se oživlju antiknim imenima. Tako je naš Sinj povukao ime od antiknog Osiniuma koji se nalazio na Gradu i neposredno pod njim. Potvrđuje to i natpis na malom žrtveniku koji je 1936. godine ispod Grada pronašao tada gimnazijalac Nedo Milunović, a značenje mu objavio fra Ante Jadrijević. Tu stoji GENIO OSINIATUM, Geniju Sinjana. To je tzv. genij mjesta (zaštitnik mjesta) i gdje se takav žrtvenik nađe tu je i mjesto koje se na natpisu spominje. I Osinium je kao i Tilurium bio utvrđenje — castellum.

Isto tako ime današnjeg Trilja potječe od spomenutog antiknog Tiluriuma, no tu je tumačenje malo drugačije. Rijeka Cetina zvala se od izvora do vodopada Gubavice Hippus, a od Gubavice do ušća Nastos. Pod Tiluriumom (Gardunom) je bila premoštena; i kako se stari Tilurium nalazio nad Cetinom na strmoj uzvisini, morala se odatle do mosta pojaviti udaljenost zbog koje je nastalo neznatno naselje kao mosna glava. Ta je u staroj literaturi ubilježena kao »Pons Tiluri«, most koji je pripadao Tiluriumu, tj. Gardunu. Ime se dakle sačuvalo u nazivu mosne glave od čega je na tom položaju nastalo ime sadašnjem Trilju. Tako nam taj preostatak čuva ime ne samo Trilja nego i utvrđenog naselja Tiluriuma, kojem je pripadao most, koji se danas zove Gardun. Inače je Gardun ime novijeg datuma i potječe od mletačke straže, koja je tu, nakon mira u Srijemskim Karlovcima godine 1699. bila stacionirana da kontrolira tvrđavu Čačvinu, koja je ostala u turskim rukama.

Toponomastičkoj baštini pripada i ime Dicma koje je označeno na antiknom itineraru kao Decimin, a tumači se da je to nastalo od »decima milia«, desete milje, na putu koji je iz Salone vodio u unutrašnjost, prema Osiniumu i Aequumu (Sinju i Čitluku).

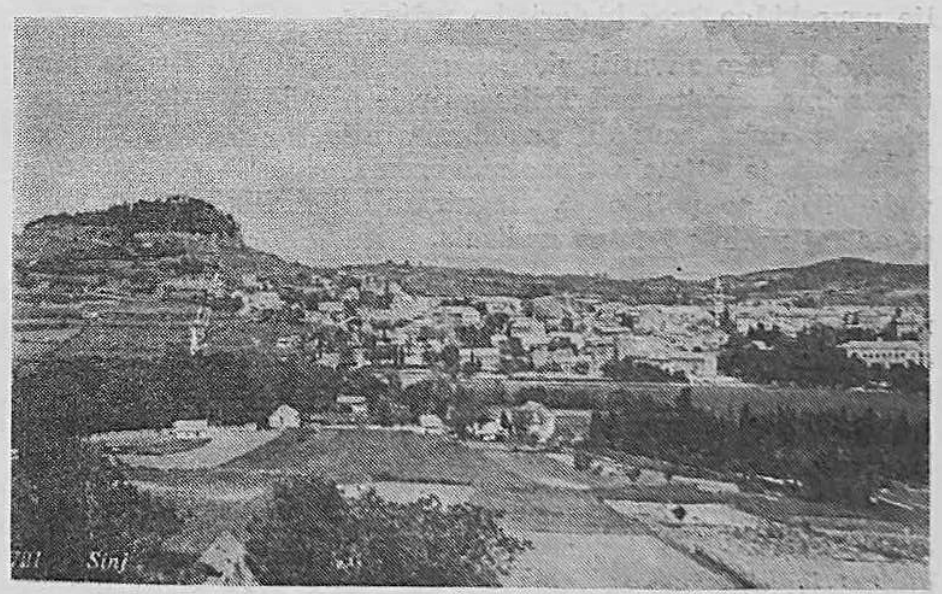

Pogled na Sinj i Gradinu

Najznatnijem naselju Aequumu do danas ime nije sačuvano. Ne znamo ni kako se taj položaj zvao u srednjem vijeku. Tek u doba turske vladavine položaj se nazvao Čitluk, što se odnosi na vlastelinski posjed kakvog Turčina, odnosno poturice.

Inače je dugotrajna rimska vladavina ostavila traga u cestama koje se naziru u prilično gustoj mreži, pa se tragovi vide u Sutini, Neoriću, Dicmu, Mojanci, Radošiću, u Grabu, iznad Rumina i na Biteliću, a zastalno ih ima još nezapaženih.

U Biteliću, povrh Cetine gdje je sada brana Peruče, pronašli su se preostaci vodovoda po kojima se zna da su stanovnici starog Aequuma zahvatili vodu na Peruči i prebacili je mostom preko Cetine čiji se akvadukt davno stropoštao, a po pronađenim blokovima godine 1954. vidi se da je to bila impozantna građevina.

Neće biti na odmet ako ovdje iznesemo zapažanje u pogledu postanka današnjeg izgleda ravnica oko Cetine. Vidjeli smo da su one sojenice nađene na dubini od 1,5 m ispod površine livade. Niži nivo preostataka pokazao se također i prigodom istraživanja na Dugišu u selu Otoku. To znači da se površina nanosom nadizala još prije 3000 godina, pa i dalje neprekidno kroz historijsko vrijeme.

To je lako shvatiti ako se uzme u obzir da Cetina pred tjesnacima, osobito kod Trilja gdje je ulazila u stiješnjen kanjon, u doba velikih povodanja nije mogla gutati svu vodu koja je slijetala s okolnih brda i odnosila zemlje, te se voda širila po poljima i, stagnirajući, taložila zemlju kojoj se na taj način površina nadizala.

Sada se sama od sebe nameće jedna druga slika. Spomenuti most na Trilju vremenom se trošio i popravljao. Spomen o jednom popravku sačuvao se na jednom natpisu koji se sa tog mjesta srušio u Cetinu. Na njemu stoji da je car Marko Aurelije godine 184. dao popraviti most koji je od starosti bio trošan.

Most je bio načinjen od hrastovih pilona, gusto raspoređenih, od kojih se jedan danas čuva u muzeju franjevačke gimnazije. Unesimo se malo u dugotrajno doba seobe naroda praćeno bježanjem i opustošenjem, kad sve propada, kad više

nitko nije u stanju da popravlja most koji je ako ne ništa drugo, vrijeme trošilo.

Uzmimo sada u obzir one povodnje za kojih se, kako lijepo narod kaže, valja drvlje i kamenje. Neće nam onda biti teško shvatiti kako je ono drvlje, osobito granje, koje je stihija nanijela u Cetinu, njome plivalo i zaustavljalo se na pilonima nekadašnjeg mosta praveći barijeru, neke vrsti ustavu, pa se tu, na ionako kritičnoj točki, zaustavljao nanos i još više nadizao vodostaj i još se veće količine zamućene vode širile po polju, i tako se nadizalo tlo ravnice kroz stoljeća! Meni je utvrđena diferencija u razini površina na ovakve načine jedino ovako protumačiva. Dakle, na svaki način taloženjem.

Načinio sam ovu digresiju najviše zato da se s ovom diferencijom računa povezano s pomisli da su neki tragovi čovjekova stvaranja ostali ispod današnje površine, u nanosu, ne dajući o sebi nikakova vidljiva znaka.

No kad već govorimo o Cetini kao faktoru u promjenama, istaknut ću još jedan momenat. Kako nalazimo tragove cesta s jedne i s druge strane rijeke, morale su te ceste biti povezane mostovima. A mostovi, bilo najstariji, bilo dosta kasniji, ako su bili zidani kamenom, kad se ruše, mogu poslužiti drugoj svrsi. Urušenje, naime, rezultira stvaranjem prečke, a takva prečka izazove naglu diferenciju u nivou rijeke, pa se odjednom stvori stepenica koja se koristila u energetske svrhe, pa su se na Cetini podizale mlinice, koje su bile veoma važan prehrambeni pogon u najkritičnijim danima žege zbog koje presušuju pritoke Cetine — baš nakon žetve. Tako se urušenjem onog akvadukta starog Aequuma u Cetinu stvorio uvjet da se podigne mlinica koju smo poznavali pod imenom Šilovica. Sam naziv »Mostine« u Glavicama podsjeća na nekadašnji most, koji je inače zabilježen u literaturi s navodom da je imao više lukova. Njegovo urušavanje uvjetovalo je, makar to bilo u novije vrijeme, izgradnju dviju mlinica s obje strane rijeke u Glavicama i u Obrovcu.

Izdanak starog vijeka prate, koliko je poznato, ostaci starokršćanskih crkvenih arhitektura od kojih se jedna nalazi u samom Sinju, kod Raskršća niže nekadašnje Lokve, Druga je otkrivena u Otoku, ostaci treće nalaze se u Vuči-

polju, četvrte u Potravlju, pete u Otišiću, šeste u Koljanima, a zastalno postoje i još ponegdje.

U historijskom vremenu najtamnije je doba seobe naroda kojom završava stari i počinje srednji vijek. U tom dugom periodu najviše se ističe prodor Avara i Slavena, koji su od svega, što su zatekli, načinili pravu pustoš. Malo zatim, a u posljednjem valu seobe, dolaze slavenski Hrvati, nakon poraza Avara pod Carigradom godine 626. kad se od Avara oslobađaju svi Slaveni koji su došli na Balkan.

Hrvati od svih doseljenih slavenskih naroda, najvještiji oružju, naseljavaju bizantsko tlo i kao svi došljaci koji nisu imali pretenzija da diraju u vlast Bizanta, bivaju tolerirani pa svoju organizaciju vojne demokracije postepeno razvijaju i uklapaju u državnu organizaciju teritorija koji su zaposjeli. Oni se na tom prostoru akomodiraju, prerasporeduju se i asimiliraju među prethodno doseljene Slavene, kao i zatečeno staro stanovništvo koje je bilo porijeđeno.

Početkom IX. st. zatječemo ih s već organiziranom državnom vlašću, s vojvodom na čelu. Zemlja je bila podijeljena na teritorijalne jedinice, koje su se nazivale župe, a kojima je na čelu stajao župan. Župa i župno općenito označuju plodno tlo, što u praktičnom smislu znači tlo sposobno da se na njemu razvije administrativno ekonomska zajednica, koja se po tome naziva župa. U X. st. bilo je u Hrvatskoj jedanaest takvih župa među kojima i Cetinska, nazvana tako po rijeci, po starom Hippusu — Nastosu, kojemu su Hrvati dali novo ime Cetina, donijevši ga sobom iz pradomovine, što se tvrdi po tome što u Poljskoj postoji rječica Cetynia.

Sjedište svake župe bilo je u utvrđenom gradu, a Cetinske župe sprva na Bilokapića gradini, između Otoka i Udovičića.

Kasnije, kad je, osobito za feudalizma, dolazio do strateškog izražaja stari Osinium — Sinj, to se sjedište prenijelo pod Sinj zvalo se Cetina, kojom se Sinj služio kao utvrđenje. Navodi se: »U Cetini poda Vsinem«.

U doba feudalaca ističe se ovdje knez Domald koji je početkom XIII. st. tri puta bio knez Splita. Njemu je godine 1210. ugarsko-hrvatski kralj Andrija II darovao Cetinu i Trilj, prostranu regiju koja je dopirala do mora između Vrulje i Žrnovnice.

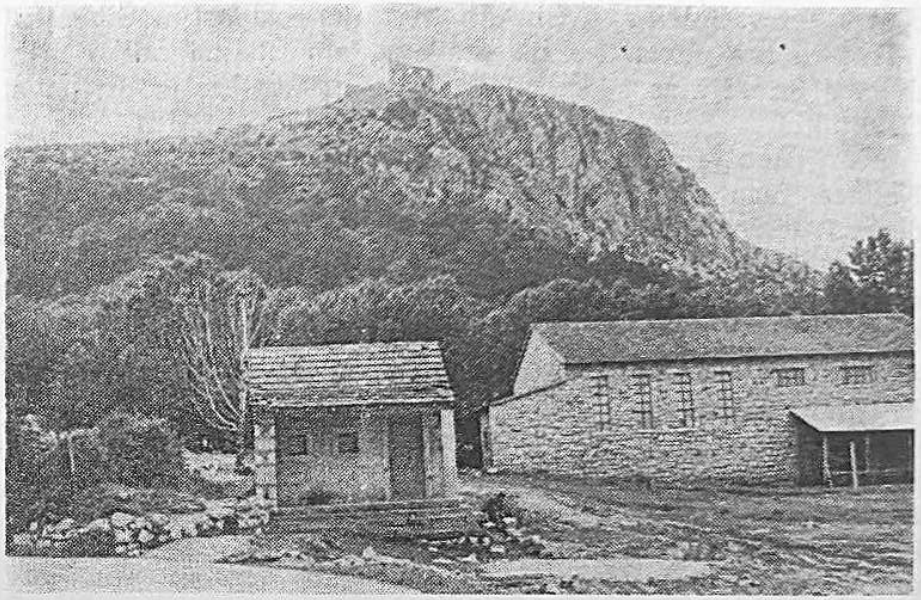

Gradina-Prozor nad Vrlikom

Kada su se za slabljenja kraljevske vlasti, za posljednjih Arpadovaca, osilili feudalci, a osobito knezovi kuće Bribirskih, nastojala je nova dinastija Anjou oslabiti njihovu moć. Tako kralj Karlo I iskoristi neprijateljstva među hrvatskim velikašima i godine 1322. pošalje pomoć protivnicima bana Mladena II Bribirskog, koji je bio potučen baš u našem kraju u Liski zapadno od Biska.

A kad je došao red na Mladenova protivnika osiljenog vojvodu Nelipca ili Nelipića, kako se do sada običavao on u povijesti nazivati, čekao je kralj Ludvig I na njegovu smrt i godine 1344. poslao vojske protiv njegove udove Vladislave i sina Ivana, koji su kao i vojvoda stolovali u Kninu. Nakon upornog otpora u Kninu Vladislava se ipak morala pokloniti kralju. Oduzeo joj je Knin, Počitelj, Srb, Ostrog, Unac, a ostavio joj Sinj s Cetinom, te Bračević s Kanjevačkim poljem (danas polje Vrba). Nelipci sada udare svoje sjedište u Sinju, u samom gradu odakle su vojvodini nasljednici, sin Ivan i unuk Ivaniš, iznova širili svoje posjede. Tako je godine 1401. Ivanišu došao u ruke tvrdi Klis. Slijedeće godine Ivaniš skupa sa zetom, poznatim Vojvodom Hrvojem Vukči-

ćem — Hrvatinićem, u Sinju potvrđuje poslanstvu Šibenika i Trogira sve povlastice tih gradova, a poslanici preko njih dvojice primaju za svoga vladara bosanskog kralja Stjepana Ostoju.

Vrijedno je ovdje spomenuti da je još otac ovoga Ivaniša Nelipca, Ivan, izdao Cetinskim Vlasima Statut, što je potvrdio i Ivanišev nasljednik, zet mu, Anž Frankopan, u Klisu 1436. godine. U tom Statutu među ostalim stoji, da je Vlasima »pitanie poda Vsinem«, tj. da je tu za njih bilo sudovanje, a još je pobliže rečeno da im za sudovanje ne smije predsjedavati ni jedan Hrvat nego njihov knez i njihovi suci.

Malo zatim kralj Sigizmund nije priznao Frankopanu nasljedstvo po ženskoj lozi, po ženi Katarini koja je bila kći Ivaniša Nelipca. Zato šalje na njega vojsku pod zapovjedništvom bana Matka Talovca. Bitka se odigrala pod Sinjem, Frankopan podlegne (1436.), a Talovci dobiše Cetinu i Petrovo polje.

U drugoj polovici XV. st. opet se spušta mrak na historiju Cetine. To je doba kad su prodirali Turci, osobito nakon pada Bosne godine 1463. Već 1476. godine neki pop Juraj Cetinjanin vodi iz Cetine stotinu obitelji i smješta ih na otok Olib.

Upravo one godine kad je otkrivena Amerika (1492.) upali su u Cetinu Turci i teško je orobili. A godina 1499. prošla je u grčevitm pripremama za obranu Sinja, Knina i Ostrovice u koja je utvrđenja kralj Ladislav II postavio posebne upravljače. Nakon toga nastaju obostrana zalijećanja u koje je vrijeme cetinski kraj sve više pustio, dok konačno godine 1513. Sinj nije pao u turske ruke. Tim činom ovdje prestaje srednji vijek.

Iako za razdoblje srednjeg vijeka ima nešto historijskih podataka, mnogo toga čeka još na otkrića koja nikako nisu beznadna, pa radilo se o istraživanju u arhivskoj građi ili o traženju arheoloških ostataka na terenu. To znači da treba obilaziti historijske arhive i razne biblioteke i da treba vršiti arheološka iskapanja da bi smo izradili kompletniju sliku prošlosti ovoga kraja, no na to ne možemo čekati.

Ovdje mi je data prigoda da o povezanosti jedne i druge naravi istraživanja iznesem konkretan primjer. Dokumenti XIV. st. navode da je u Cetini postojao franjevački samostan

i crkva sv. Marije, a iz dokumenata se vidi i to, da je to bio pismeni centar koji je u ovom kraju igrao značajnu ulogu. U XV. st. pred sve češćim upadima Turaka u Cetinu narod je bježao prema moru, osobito prema sjeverozapadu u nadi da je to trenutna opasnost; pa kad ona mine, da će se vratiti na svoje ognjište. Tako su pobjegli i samostanci sv. Marije, te odnijeli sobom na hiljade dokumenata koji su se nalazili u samostanu na Trsatu kod Rijeke. Kako je to blago u ratu prošlo, to ne znam. No vratimo se objektu.

Dugo se nije znalo gdje je bio taj samostan koji se uvijek javlja s oznakom da je u Cetini, a jednom pobliže da je izvan bedema grada Sinja. Kad sam obrađivao topografiju Cetinske županije, pružio mi je moj profesor dr. Lovre Katić teku s nekoliko prepisanih dokumenata iz arhiva splitskog Kaptola. U jednom od tih, koji potječe iz godine 1378. sadrži se istraga u kojoj se tretira napad na Margaretu, udovu Ivana Nelipca, koji je napad doživjela pred ulazom u Sinjski grad.

Ona je nakon toga sazvala veliki zbor iz Cetine ponajviše, a zatim iz Brečeva, što je današnji Bračević, pa iz Ogorja, Križica, te čak iz Posušja. Na tom je zboru ispričala kako ju je nedavno, zaveden đavoljim duhom, napao Ivan Dminojević sa svojim društvom. A to je bilo kad se ona vraćala sa crkvene funkcije, u crkvi sv. Marije u Cetini gdje je samostan male braće. Dminojević je, kaže, nju i njenu pratnju zaustavio i zaprijetio joj da neće ući u Sinj ni ona ni njeno društvo htijući je ubiti. Ali su iz Sinja istrčali njeni ljudi i kamenjem odbili napad.

Ovime se očito potvrđuje onaj izvor da su se samostan i crkva izvan bedema grada Sinja nalazili blizu Sinja, u kojem su, vidimo stanovali Nelipci jer se nije išlo daleko na crkvene funkcije. A označeno je da je crkva u Cetini, pa je Cetina, osim županije, označavala i samo njeno mjesto, koje je, saznasmo, bilo nedaleko Sinja.

Kako sam čuo da se prvi direktor sinjske gimnazije, kasnije sveučilišni profesor u Skoplju i Beogradu, akademik Petar Kolendić jedno vrijeme interesirao za prošlost Sinja, razgovarao sam o tome s njime. Rekao mi je da je on u Šibeniku, čini mu se, u samostanu. sv. Lovre naišao na koncept ugovora iz kojeg se vidi da je Ivan Nelipac ili sam samostan,

ne sijeća se dobro, ugovarao s velikim našim graditeljima Jurajem Dalmatincem koji je tada radio na šibenskoj katedrali, da u Cetini načini ili preuredi crkvu. Sijeća se, kaže, da se u ugovoru radilo o kolonama i kapitelima, a što se položaja tiče da mu je situacija Sinja malo izblijedila, no da mu je ostao dojam da se objekt nalazio na položaju na koji se dolazi preko mosta.

Da li je došlo do realizacije ovog ugovora ili nije, to ne znamo; ali ako jest, onda bi se radilo o značajnoj arhitekturi kad je bio po srijedi tako veliki graditelj i skulptor.

Malo zatim namjerio sam se u Zadarskom arhivu na krasnu mapu Sinja i okolice načinjenu godine 1713. O mapi sam godine 1949. držao predavanje u Sinju i dao načiniti njenu kopiju, koja se sada nalazi u Muzeju Cetinske krajine. Na njoj je konvencionalno unesena zgrada oznakom »Chiesa vecchia« — stara crkva. Orijentaciju je lako prepoznati čim je to mapa i, eno na njoj crkve oko današnje Kule ili u samoj Kuli, dakle ipak nešto preko mosta, u Goručici.

Uzevši sada indikacije: spomenutu arhivsku građu u Trsatu i samo traženje objekata na osnovu mape eto posla i ploda na polju istraživanja, koje bi iznijelo na svijetlo mnogo toga što je apsolutno nepoznato.

Međutim, mi raspolažemo i drugim objektima iz hrvatskog srednjeg vijeka. Tako se nalaze neproučene fortifikacije: Glavaša na Dinari, Prozora nad Vrlikom, Vindušića gradine nad Potravljem, Sinjskog grada i Čačvine. Osim toga tu su crkvene arhitekture od kojih je jedna skoro cjelovita, a to je crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, gdje se prije nalazila Vrlika, koja je crkva neobično interesantna i potječe iz IX. st. Kod nje se pronašao natpis s imenom župana Gastike i majke mu Nemire. Otkrili su se i preostaci drugih crkvenih građevina u Koljanima i u Brnazima, dok imamo tragova koji ukazuju na postojanje takvih crkvi u Podosoju, Dragoviću, Potravlju, Zasioku, Udovičiću i Grabu. Naš kraj je upravo posut starohrvatskim grobljima koja u sebi kriju nakit, oružje i posuđe, a ta su se groblja tek počela istraživati. Nadaleko je poznat nalaz zlatnog nakita iz Trilja, pa srebrenog iz Cetine, Koljana, Maljkova i Brnaza. Na mnogo mjesta imamo grobišta sa nadgrobnim spomenicima koji se zovu stećci, a u posljednje vrijeme pridaje im se velika pažnja.

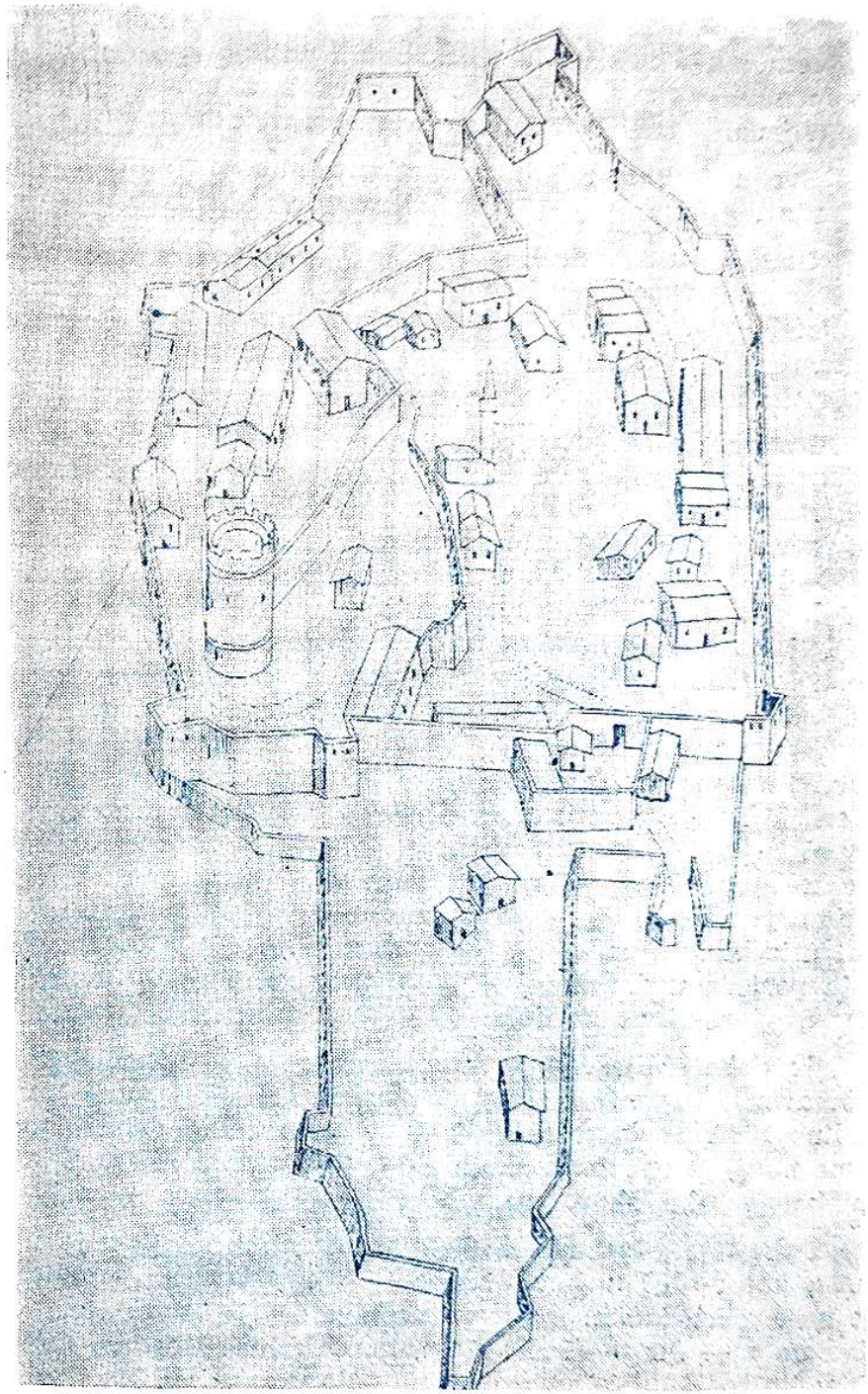

Rekonstrukcija tvrđave Grad nad Sinjem iz 1713. godine

Najveća takva nekropola u Dalmaciji nalazi se u Cetini oko spomenute crkve sv. Spasa, i ta će u dogledno vrijeme biti objavljena.

Sve u svemu možemo se nadati obilnom fondu, a istraživanje tog fonda pripada budućnosti.

Ulaskom u novi vijek historije opet tonemo u gusti mrak koji je obilježen turskom vladavinom, a ta je trajala više od stoljeća i pol. Jedna, ali neprovjerena informacija govori da u tom periodu u Cetini i Sinju nije bilo žive duše. Treba se posvetiti i tom periodu, pa ga osvijetliti.

Novo doba obilježeno je izgonom Turaka iz naših strana nakon sloma turske sile pod Bečom godine 1683. u kojem su veoma važnu i presudnu ulogu odigrali naši Krajišnici, ali za račun Mletačke republike. U tzv. dugom Morejskom ratu 1683—1699. providur Valier pokušava g. 1685. osloboditi Sinj, pa doživljava fijasko i svaljuje krivnju na Krajišnike koji su bili glavnina operative. Međutim, cijela akcija je bila vođena lošom mletačkom komandom. Sinj se slijedeće godine oslobađa, a godine 1699. dolazi do mira u Srijemskim Karlovcima, pa granica između Venecije i Turske biva udarena posred naše regije tako, da je sve što se nalazilo sat hoda daleko od Vrlike i Sinja prema istoku ostalo pod Turskom, a Turci su, radi izgubljenog Sinja, udarili sjedište u Čačvini. Ne treba ovdje ni spominjati opsadu Sinja godine 1715. za koju znade svako dijete, ali za nas je dovoljno da turska vojska nije bila određena za Sinj, nego za vraćanje bivših turskih posjeda u današnjoj Dalmaciji, a pod Sinjem je doživjela neoporavljiv neuspjeh.

To doba obilježeno je doseljavanjem današnjega stanovništva iz Bosne i Hercegovine, počevši od oslobođenja Sinja godine 1686. Svakako se vidi da je sastav stanovništva potpuno nov, jer ono ništa ne zna o tradiciji koja se izgubila u turskom mraku, skoro sva.

I danas se, kad naš čovjek hoće označiti najstarije vrijeme, kaže: »Još u tursko doba«. Za njega stariji preostaci ne nose specifična imena i sve svršava završetkom općeg naziva na » — ina, — ine«: Gradina, Crkvina, Mostina, Grepčine, što znači da je sve to davno palo u zaborav. No i to su važni indikatori za istraživanje.

Doba mletačke prevlasti, koje je trajalo do godine 1797. nije označeno nekim krupnijim događajima za historiju, no vrijedi proučavati društvene odnose, ekonomiku, vojnu i administrativnu organizaciju, lokalni život općenito.

Uspavanost života prekidaju promjene koje su izazvali Napoleonovi ratovi i reforme za uprave providura Vicka Dandola. Stanovništvo, podstrekivano od klera, nije bilo sklono »Jakobincima« i buni se, a Francuzi, da spriječe otpor, ruše stari Grad i tako na njemu prestaje život. Negdje sredinom prošlog stoljeća spustio se s njega u varoš posljednji stanovnik.

Doba austrijske prevlasti u trajanju više od stotinu godina ne nosi neko specifično obilježje. Novo administrativno uređenje zahvaća podjednako cijelu Dalmaciju. Bitka kod Visa 1866. prisiljava Austriju da povlači vojsku s mora u unutrašnjost, što se spaja s njenim namjerama da okupira Bosnu, pa Sinj postaje značajno vojno središte. Poseban bi osvrt zaslužio proces buđenja narodne svijesti i političke borbe povezane s težnjom da se Dalmacija prisajedini Hrvatskoj. Inače bi bila interesantna lokalna kronika kojom bi se pratio razvoj mjesta kao i odnos varoši i sela itd.

Sasvim odijeljeno od svega današnjega, javlja se revolucionarni pokret koji nakon prvog svjetskog rata zasniva komunistička partija, što kulminira u drugom svjetskom ratu, kad se preko 7000 boraca ovog kraja diglo u borbu protiv okupatora, da bi se on istjerao i da bi se ostvarila socijalistička revolucija čije plodove sada uživamo. Historijska obrada ovog novog perioda zaslužuje poseban tretman i to je velik zadatak koji leži na svima nama.

Dragi drugarice i drugovi, ne zamjerite mi što sam ovim crossom kroz prošlost malo oduljio; ja to nisam mogao učiniti brže. Sada kad ovo što sam izlagao ostane iza nas, ali i u nama, možemo prijeći na konkretno i razmotriti što se u prvom momentu može učiniti na organizaciji zamašnog pothvata, koji iziskiva preokret u naučnom, kulturnom ali i popularnom osvjetljavanju našeg zavičaja.